

Юрій Чорноморець (Київ)

ВИНИКНЕННЯ СВІТІВ ЗА МАКСИМОМ СПОВІДНИКОМ

Максим Сповідник (580–662) – видатний християнський неоплатонік, вивчення доробку якого є актуальним історико-філософським завданням¹.

В даній статті ми ставимо за мету реконструювати та проаналізувати вчення Максима про виникнення світів. Окремо ця проблема не ставилась в літературі, оскільки дослідники розглядали лише Максимову теорію виникнення чуттєвого світу і аналізували вчення про космогенезис лише разом з вченням про розвиток всесвіту.

Ця праця безпосередньо продовжує історико-філософські дослідження, розпочаті в наших статтях «Бог в Собі за Максимом Сповідником», «Діяльність Бога в Самому Собі за Максимом Сповідником», «Мислення Бога про створені світи за Максимом Сповідником». Згідно з проаналізованими в них поглядами Максима, світ та людина, пізнання та діяльність мають власну Безосновну Основу – Бога, який є трансцендентним Буттям-Сутністю, що індивідуалізується в Розумі, Логосі та Житті як „елементах» Безосновної Основи і конкретизується в мисленні, волінні як властивостях Безосновної Основи. Ці властивості реалізуються через спільну дію Розуму, Логосу та Життя. Індивідуалізація Сутності в Іпостасях та конкретизація Її у властивостях спричинює квантифікацію та процесуалізацію дій. Останнє спричинює наявність безкінечної множини думок Бога в межах Його єдиної думки – задуму про світ, про «інше». Безкінечне об’єктивне апріорі промислює в усіх безкінечних загальностях і конкретностях ті можливі світи, виникнення яких волисть та задумує Надвічна Рада Трьох. Таких світів чотири: космос, людина, Писання, Церква. Щодо цих світів безмежна думка Бога конкретизується в формальні та змістовні апріорні категорії. Така схематика Безосновної Основи Самої по Собі є найвищою точкою розвитку християнського неоплатонізму і є альтернативою щодо відповідних концепцій античного неоплатонізму. Максим заради філософського та богословського виведення структури Безосновної Основи сміливо долає забобони щодо необхідності абсолютної простоти в Богові та доводить, що простота Бога сполучається в Ньому із розгалуженою структурою «розрізненъ без розділень», розвиваючи в цьому відношенні діалектику Псевдо-Діонісія.

Завдання реконструювати і проаналізувати теорію виникнення світів в нашому розумінні передбачає аналіз не лише космогенезу, але й антропогенезу, а також виникнення Писання та Церкви. Оскільки кожен з чотирьох світів за Максимом ділиться на два окремі світи, то завдання розширюється і необхідно проаналізувати теорію виникнення: чуттєвого і ангельського світів, тіла і душі, букви і духу (Писання), храму і літургійного зібрання. Саме в такому широкому плані Максимова діалектика виникнення зрозуміла в своїй повноті та християнсько-неоплатонічній специфіці.

Бог-Буття є, небуття немає

За Максимом Бог є простим Буттям, Буттям-Сутністю, що має Іпостасі-Буття, властивості-буття, енергії-буття, в тому числі – мислення-буття та думки-буття. Бог як Три Іпостасі – Розум, Логос та Життя – замислює «інше», створені світи. «До моменту» створення «іншого» нічого, крім Бога-Буття, не існує.

Можна сказати, що Максим повертається до тези Парменіда: «буття є, а небуття немає». Бог – це Буття, і нічого крім Бога-Буття немає.

Максим наголошує на відсутності матеріалу, що існував би поряд з Богом-Буттям або в Богові-Бутті. Таким матеріалом не може бути небуття, оскільки його немає. Згідно з Максимом не можна припустити, що поряд з Богом або в Ньому існує крім Буття-Бога ще й небуття чи будь-що «інше». «Ніщо» не передує створенню світу, оскільки небуття немає. Вираз «світ створений з нічого» слід розуміти так, що світ створений весь цілком одразу без будь-якого «буття» чи «ніщо» як матеріалу, що світ «не створений з чогось існуючого чи неіснуючого». «Ніщо» – це пусте поняття для позначення відсутності буття. Для позначення цього поняття в грецькій патристиці використовувався вираз «οὐκ ὄν», «небуття, що ніяк не існує», на відміну від «τὸ ὄν», що може позначати ще й «небуття, що якимось існує».

Сам Бог також не є матеріалом для створеного. Не є таким матеріалом ні Його Сутність, ні Іпостасі, ні енергії. Особливо слід наголосити, що світ виникає не внаслідок «конкретизації аж до матеріалізації» думок Бога про світ. Думки Бога про світ завжди залишаються лише думками-енергіями Бога і ніяк не стають сутностями чи індивідами в створеному світі. Вони є лише взірцями, за якими створюються сутності та індивіди.

Немає і аристотелівської «позбавленості» (steresis). Згідно з Аристотелем будь-яка конкретна матеріальність має свою форму (наприклад, мідь – «мідяність»), а власне всезагальною матерією може бути лише «позбавленість», «стерильність». Але за Максимом і такої «позбавленості» немає у Бога-буття в якості матеріалу для створення замисленого світу. Бог створить і світи, і їхні сутності, і їхні матерії, не маючи нічого, окрім свого задуму – задуму і світів в цілому, і всіх сутностей, і всіх індивідів, і матерії всього, і всіх матерій.

Диво виникнення

Отже, існує Бог, і нічого крім Нього. Є задум Бога про світ, але цей задум – лише думка Бога і нічого іншого.

Світ же виникає внаслідок дива створення. Нічого не було – і одразу з'являється світ. Світ твориться відразу в своїй принциповій повноті: як матеріалізовані індивіди, предмети, процеси, як конкретні сутні з усіма конкретними властивостями, діями і взаємозв'язками. Сутності присутні в індивідах як загальні властивості. Ніякого метафізичного і тим більше фізичного існування загального окремо від індивідуального не визнається. Думки Бога про загальне не є загальним для світу, а лише думками, згідно з якими у індивідів є загальні властивості.

Принципова конкретність і повнота не передбачає кількісну та якісну повноту, тобто того, щоб всі індивіди всіх видів і родів були відразу створені. Різноманітні індивіди різноманітних видів і родів будуть виникати від створення світу і надалі. Важливо лише, що світ відразу був цілісністю індивідів, індивідуально-конкретного, в якому було дано загальне. Світ відразу виникає як певна кількість матеріалізованих індивідів, предметів, процесів, яким не передують нематеріалізовані індивіди, предмети, процеси. Максим заперечує існування нематеріальних сутностей: навіть ангели мають власну «розумну» матерію, і кожен індивід, якому належить мати відповідний різновид матерії, відразу його має, а не існує «до матеріалізації», як це стверджував Ориген. Таким чином, виникаючий світ є всебічно конкретним.

Досягнення якісної та кількісної повноти створеного є процесом множення світів, що відбувається в часі та просторі. Або краще сказати – в часах і просторах, хоча є і єдиний час і простір, але як характеристики всього створеного сущого, а не лише чуттєвого світу. Порядок виникнення світів під час процесу здійснення Божого задуму наступний: ангельський світ, чуттєвий світ, тіло людини, душа людини, буква Писання, дух Писання, храм Церкви, літургійне зібрання Церкви.

Виникнення кожного з восьми світів має свою специфіку, є унікальним дивом. Деякі світи творять дивом, яке не передбачає ніякого матеріалу – такими є створення ангельського та чуттєвого світів, душі людини та духу Писання. Деякі світи творять дивом, в якому вони створюються з матеріалу попередніх світів, але при цьому це й матеріал зазнає суттєвих перетворень – такими є створення тіла людини, букви Писання, храму Церкви та літургійного зібрання Церкви. Таке розрізнення впливає в системі Максима не з довільних конструкцій думки, а з аналізу конкретних описів див створення кожного з світів.

Виникнення і специфіка ангельського світу

Першим виникає ангельський світ. Він створений дивом Божим у вічності². Оскільки ангельський світ створений у певній вічності (див. нижче), то традиційне запитання, що робив Бог до того, як в часі створив світ, може ставитися, лише якщо мати на увазі виникнення чуттєвого світу. Бог вічно був Творцем не тільки тому, що вічно мав задум створити світ і оскільки властивості Бога незмінні, але й тому, що у вічності створив світ – світ ангелів.

Ангели є вічними, але не в тому сенсі, як вічний Бог. Вічність Бога є принципово безначальною, а вічність ангелів мала початок, хоч і позачасовий. Це накладає обмеження на попереднє висловлювання про вічне спів-існування ангельського створеного світу з Богом. Вічність ангельського світу є свого роду безкінечно продовженим часом, в якому відбуваються події, є своя історія, свої історичні події – наприклад, відпадиння від Бога частини ангелів на початку існування ангельського світу. Розрізнення вічності як абсолютного єдиного «тепер», спокою Бога, та вічності ангелів як безкінечного продовження часу, безмежної історичності ангельського існування, також є характерним для неоплатонічної традиції.

Ангельський світ твориться «раптом». Діалектика моменту «раптом» з'являється у Платона в діалозі «Парменід» (142d): перехід від спокою до руху чи навпаки відбувається в момент «раптом», в якому відсутні і спокій, і рух, відсутній час. Така діалектика свідомо застосована в християнському неоплатонізмі Псевдо-Діонісієм, згідно з яким Логос втілюється «раптом». Світ твориться «раптом»: раптом, без будь-якого «переходу» – світ вже є.

Ангельський світ створений в принциповій повноті, тобто як певні ангельські індивіди, але не в повноті кількісній. Максим припускає, що створеною була певна обмежена кількість ангелів, а потім вони розмножилися «невідомим нам способом» до безкінечної кількості, наперед задуманої Богом.

Ангельський світ є всезагальним світом, безкінечним у просторі та часі. Всі інші світи містяться в ангельському, а їх простори і часи – в ангельському просторі і часі. Сам ангельський світ міститься в нествореному світлі Божих енергій.

Вчення про те, що «нижче» міститься в «вищому», наприклад: тіло – в душі, космос – в Богіві, характерне саме для неоплатонізму і розходиться з аристотелівською традицією. Максим систематично притримується його і в цьому одна з ознак належності його до християнського неоплатонізму.

Ангельський світ не має чуттєвої матерії, але йому властива особлива ангельська матерія. Матерією ангельського світу є сама ангельська

сутність, а отже, на відміну від інших світів, в ангельському світі загальна сутність є в ангелах-індивідах як в якості сутності, так і матеріального носія. Вона є духовною в порівнянні з чуттєвою матерією, але є певною «матерією, речовиною» в порівнянні з Богом, в порівнянні з Його енергіями. Повністю нематеріальним є лише Бог, що не має в собі ніякої матерії, навіть ангельської чи ейдосної. Остання мислилась античними неоплатоніками як необхідна в Божому Умі для розрізнення ейдосів. Максим, однак, показав можливість конкретизації думок Бога за допомогою мислення Трьох – без матерії як принципу індивідуації.

Ангели не мають видових розрізень, всі належать до одного виду. Ангели різняться лише порядком («таксісом»), що визначається мірою причетності до Бога. Остання спричинена їх моральним прогресом. Зображення ангелів як різноманітних за своєю тілесністю має лише символічний характер і не повинно збивати з думки про їх сутнісно-видову однаковість.

Ще раз зазначимо, що Максим суворо розрізняє «розумний світ» ангелів як частину створеного суцього і сукупність нестворених думок-енергій Бога. На відміну від античних неоплатоніків, Максим не має звичаю називати сукупність Божих думок „умоосяжним світом», використовуючи вираз *kosmos noetos* для позначення ангельського світу. Змішування цих реальностей у дослідників можливе через дві причини. По-перше, Максим говорить про те, що людський розум після звільнення від прив'язаності до чуттєвості може пізнавати все духовне буття, бачити і Божі думки, і «розумний світ» ангелів. Іноді гносеологічна єдність викликає спокусу об'єднувати духовне буття через приписування ангелам невластивого їм статусу думок Бога. Такі інтерпретації є очевидно помилковими. По-друге, Максим говорить про «творення» Богом сукупності Своїх думок та енергій взагалі. Це також не повинно призводити до приписування Божим думкам створеності, аналогічної або однакової щодо створеності «розумного світу» ангелів. В таких контекстах термін «творення» використовується в значенні «покладання». Тобто, Максим говорить про те, що Бог здійснив покладання Своїх енергій-думок, а не мав «розумного світу» парадигм як наперед даного для Себе. Такі вирази потрібні Максиму для відрізнєння свого вчення про Творця від вчення про деміурга, що викладене Платоном в «Тімеї», та від вчення Плотіна про Розум, ідеї Якого покладені не ним самим, а Єдиним.

Таким чином, ангели – це створений «розумний світ», що існує в нествореному світлі думок Бога. Серед цих думок є, зокрема, і думки про ангелів – про їх сутність, сутнісні властивості, про їх індивіди, індивідуальні властивості, взаємозв'язки, взаємодії, про їх долі та вчинки. Всі ці думки об'єднані в одну ідею ангельського світу, в одну думку про ангелів. Отже, ангели – це розумні безтілесні істоти, покликані бути причетними до блаженства Божественного життя.

Ангели як розумні істоти мають розумне інтуїтивне пізнання, мають знання через інтуїтивне поєднання актів власного мислення з думками Бога.

Створенням ангелів Бог покладає розрізнення між Собою та створеним світом. Також Бог покладає і зв'язок світу з Собою як Причиною та Основою. В ангельському світі Бог покладає індивідуальне та порядкові розрізнення, але разом з тим покладає і зв'язок ангелів між собою та з Богом через гармонійне промислительне поєднання. Божа діяльність покладає в ангельському світі як різноманіття, так і єдність розрізненого. Всі причинності, породжені Богом щодо ангельського світу, природно узгоджуються між собою Богом, оскільки є природними частинами єдиної думки-воління Бога про ангельський світ.

Виникнення і специфіка чуттєвого світу

До створення чуттєвого світу існує Бог і ангельський світ в причетності до буття Бога. Є задум Бога про чуттєвий світ, але цей задум – лише думка Бога і нічого іншого.

Чуттєвий світ виникає внаслідок дива створення, яке не передбачає ніякого матеріалу. Нічого чуттєвого не було – і раптом з'являється світ.

Чуттєвий світ твориться Самим Богом без співтворчості ангелів.

Чуттєві предмети виникають відразу із чуттєвою матерією, ним притаманною, ними індивідуалізованою. Ніякого попереднього щодо чуттєвих предметів творіння чуттєвої матерії Максим не визнає – на відміну від інших мислителів патристики, наприклад, Августина. Згідно з загальними принципами філософії Максима таке попереднє існування чуттєвої матерії неможливе. Адже невизначене, не індивідуалізоване взагалі не може існувати: існують лише індивіди, особистості, окремі предмети, а все загальне – в тому числі і матерія чи матерії – існують в індивідах.

Чуттєва матерія виникає внаслідок того ж дива творення, що й чуттєвий світ та індивіди, предмети, процеси. Чуттєва матерія не виникає з матерії ангельського світу, і не виникає з матерії світу Божих ідей, оскільки такої матерії за Максимом взагалі не існує.

Диво виникнення чуттєвого світу взагалі та чуттєвої матерії зокрема не є дивом перетворення, але дивом створення зовсім не бувшого.

Чуттєвий світ створений теж «раптом». З цього моменту «раптом» починається відлік часу. Цей час нараховував згідно з Біблією шість днів створення та більше шести тисяч років «сьомого дня» від Адама на час життя Максима. Для Максима ці дні та тисячі років мали символічне, а не буквальне значення. Зокрема, Максим підкреслював, що чуттєвий світ створений «відразу», а потім лише створене «розгорнулося» в процесі розвитку самого всесвіту. Таким чином, створення всесвіту, з одного

боку, стає одномоментним актом, оскільки принциповим є факт початку, виникнення якихось перших чуттєвих предметів, реальностей, процесів. З іншого боку, розвиток всесвіту відбувається за «дні» – «епохи», реальна часова тривалість яких невідома. Загалом для Максима має значення лише принциповий факт: чуттєвий світ розвивається в часі, що виникає разом із ним в «момент раптом». Розвиток чуттєвого світу відбувається у взаємодії з енергіями-думками Бога. Іноді думки-воління Бога здійснюють перетворення, що актуалізують нові реальності, які теж потім природно розвиваються.

Чуттєвий світ створений в принциповій повноті, тобто як певні чуттєві індивіди, але не в повноті кількісній та якісній. Те, що певні види реальностей замислені Богом, означає лише те, що вони можуть чуттєво існувати, але в кожен момент існують тільки ті роди, види та індивіди, існування яких визначено мисленням Бога як таке, що має місце тут і зараз.

Чуттєві речі та індивіди мають родові та видові розрізнення. Чуттєві речі різняться також порядком, що визначається мірою причетності до Бога.

Чуттєвий світ твориться як покладання картини світу, в якому є роди, види, індивіди, при їх повній взаємній узгодженості.

Чуттєвий світ є обмеженим світом, кінцевим в просторі і часі. В просторі і часі чуттєвого світу існують тіло людини, буква Писання, храм Церкви. Душа людини, дух Писання та літургійне зібрання Церкви пов'язані з чуттєвим часом і простором лише через єдність з тілом, буквою та храмом відповідно, але самі по собі можуть бути поза простором і часом.

Обмежений чуттєвий світ міститься в створеному безмежному ангельському світі та безмежності Божих думок, в світлі Божих енергій. При цьому ангели не стають парадигмами для індивідів чуттєвого світу – такими є лише ідеї Бога про чуттєвий світ.

Просторова обмеженість світу виражається в його кінцевій замкнутій формі – формі великого шару, сфери, поза якою немає нічого чуттєвого, але лише ангельський світ та Божі думки як безмежні реальності.

Максим, слідуючи за античними науковцями (а також каппадокійцями), вважав «сферу зірок» зовнішнім кордоном чуттєвого світу. В центрі цієї сфери знаходиться земля. Між землею і сферою зірок рухаються по орбітах сонце, місяць і п'ять планет. Над землею є атмосфера, що відділена від між планетного простору прозорою сферою. Земля є кулею великого діаметру.

Така картина чуттєвого всесвіту на часи Максима була «останнім досягненням науки» і протистояла більш примітивній картині всесвіту, як вона зображувалась у представників антиохійської школи: космос – це невизначений простір, в якому ангели рухають Сонцем, місяцем і планетами навколо «будинку з прозорими стінами та дахом», посередині якого «на підлозі» розташована витягнута таця «земля», навколо якої – оке-

ан, а під однією із стін ще одна земля – рай. Для Максима принципово прийнятною є картина світу, що передбачає гармонійні і природні кругові рухи у всесвіті, а не рух планет і Сонця за допомогою ангелів, що їх штовхають. Прикметно, що Максим є автором «Пасхалії» (641 р.), яка спирається на птоломейську космологію.

Чуттєвий світ ділиться на небо і землю. Земля – це звичайна земля, суша та моря, всі істоти, що їх населяють. Небо – це сфера атмосфери, сфери зірок і планет, а також сфера проміжна між сферами атмосфери і небесних тіл, що є прозорою, подібною до прозорої «шкарлупи» оболонкою навколо атмосфери.

В чуттєвому світі на землі існує розрізнення між звичайною «землею» і раєм. Рай – це місцевість на землі, яка була місцем безпосередньої присутності енергій Бога. Тобто, перші люди були відразу і в чуттєвому раї – «саду Едемі» і в «розумному» раї – світлоносних енергіях Бога. В гріхопадінні людина добровільно залишає енергії Бога, виходить з перебування в Богові в чуттєвий світ, і за це виганяється з чуттєвого раю. Але чуттєвий рай є елементом чуттєвого світу і, можливо, зберігається на сході. Згідно із звичними уявленнями VII століття, на схід від Персії знаходиться Індія, потім «Брахманія», на південь якої Китай, а на схід (на відстані 70 днів подорожі) – рай. Але раю неможливо досягнути – його відділяють непрохідні гори та пустелі, або – океан (в останньому випадку рай є на острові). Також можливо, що Максим не поділяв таких уявлень про рай та думав, що чуттєвий рай забраний Богом з землі та повернеться Христом на землю лише при другому пришестві, коли вся звичайна земля та рай об'єднаються в єдину нову райську землю.

Виникнення єдності ангельського та чуттєвого світів

Створивши чуттєвий світ в часі та ангельський у вічності, Бог покладає і єдність двох світів. В 2 главі «Містагогії» Максим стверджує, що ангельський світ та чуттєвий світ створюють єдиний космос. Єдиний космос має єдине існування. Розрізнення частин не призводить до розділення. Максим для опису взаємозв'язку («схесіс») та спів-буття ангельського та чуттєвого світів як частин єдиного космосу застосовує свою звичайну діалектику: розрізнення без розділення, єдність без злиття.

Єдність ангельського та чуттєвого світів в єдиному космосі подібна до єдності душі та тіла в людині. Чуттєвий світ перебуває в ангельському, ангели вільно існують і в чуттєвому світі. Але на відміну від душі, ангели не керують чуттєвим світом і не є причиною руху чуттєвого світу. Чуттєвий світ є самостійним у відношенні до ангельського, не має залежності, аналогічної тій, що є у тіла від душі.

Єдність світу робить необхідною координацію взаємозв'язків видів, індивідів, процесів у двох світах, і таку координацію здійснило мислення Бога ще в замислі світу. Така єдність розрізненого і робить космос космосом, оскільки лише єдність чи лише розрізнення унеможлиблювали б його існування.

І ангельський, і чуттєвий світи створені згідно з думками Бога про них, і ці думки людський розум може пізнавати. Чуттєвий світ є створеним за взірцем ангельського, але саме за взірцем думок Бога про нього як чуттєвий світ. Бог задумав чуттєвий світ як подібний до ангельського, хоча ці відносини не є відносинами взірця та відображення: такими є відносини лише ідей чуттєвого світу як думок Бога та чуттєвих реальностей. Але оскільки мислення Бога є єдиним цілим, то і чуттєвий, і ангельський світи подібні до всіх цих думок – а значить, і один до іншого. Отже, замислена Богом подібність чуттєвого і ангельського є свого роду природною з огляду на їх співвідношення. При цьому, однак, подібності ангельського і чуттєвого світів до сукупності думок Бога та одне до одного є неповними, частковими. Такі твердження також зрозумілі з огляду на те, що ангельський світ – це лише частина створеного світу, а не «живі боги», «живі думки Бога», як у деяких античних неоплатоніків. Чуттєвий світ має власні особливості, що роблять неможливою повну подібність до ангельського світу. Максим говорить, що Бог і не бажав повноти цих всіх подібностей: як ми вже зазначали, ціллю Бога є створення не найдосконаліших світів, а світів, що пристосовані для єднання створеного з Богом.

Єдність світу, всі розрізнення без розділення, всі єдності без злиття, можливі – так само як і буття світу загалом – лише в причетності до буття Бога, Його думок, Його енергій.

Виникнення тіла людини

Тіло людини твориться Богом «раптом», в наперед визначений мисленням-волінням Бога момент часу. Воно твориться самим Богом, його енергіями. Матеріалом для створення тіла слугує матерія чуттєвого світу. Що саме з матерії чуттєвого світу слугувало матеріалом, перетворений в людське тіло – Максим не уточнює.

Тіло людини задумане як цілісний організм. Тіло людини з усіма його загальними властивостями було задумане Богом, як і кількість індивідуальних тіл, їх індивідуальні особливості та їх історії. Людське тіло першого Адама стало матеріалом для тіла Єви. Людські тіла після першого для виникнення мають за матеріал тіло своїх батьків. Але виникнення тіл (зачаття) відбувається лише за передбаченням Бога. Згідно з Максимом, зачаття людини могло відбуватися в «інший» спосіб, ніж той, що наявний зараз, але що це за спосіб, Максим не уточнює.

Тіло людини, як перетворене з матерії чуттєвого світу, не має зв'язаної із собою вегетативної та тваринної душі – як це мислив Аристотель, а має єдину розумну людську душу, що виконує по відношенню до тіла всі необхідні для його життя функції за вегетативну та тваринну душу.

Немає загальної тілесності, але є лише окремі тіла, але які мають спільні, загальні властивості, а тому є єдиносутністними. Всі тіла єдиносутністі, оскільки виникли згідно з однією загальною ідеєю Бога про людські тіла. Створюючи людське тіло, Бог створює не загальну людську тілесність, а індивідуальне тіло Адама.

Тіло Адама було тілом лише Адама і не містило в собі навіть «потенційно» інших тіл: вони творяться, хоч і з використанням тіл батьків, а значить, і їх пращура Адама, лише в момент зачаття. Отже, Адам не був вселюдиною, а лише першою людиною, крім якої нікого не було.

Виникнення душі людини

Душа людини створюється з нічого та пов'язується з тілом. Слова «душа вселяється в тіло» позначають саме встановлення необхідного зв'язку тіла і душі, оскільки буквально душа не тільки в тілі, але й поряд з ним, поза ним; і також тіло – в душі.

Душа людини створюється безпосередньо Богом без використання матеріалу. Тобто має місце ще одне диво виникнення «з нічого». Богом, його енергіями, створюється кожна людська душа, а не лише душа Адама. Душі створюються Богом індивідуально, «раптом», в момент, який мислення Боже наперед визначило – в момент, коли починається відповідне тіло, що відразу ж отримує власну душу. Максим стверджує існування душі саме з моменту зачаття в тих ембріонах, що мають народитися згідно з передбаченням Бога.

Виникнення єдності душі та тіла людини

Максим для опису взаємозв'язку («схесіс») та спів-буття душі та тіла як частин єдиної людини застосовує свою звичайну неоплатонічну діалектику: розрізнення без розділення, єдність без злиття. Душа та тіло разом створюють світ людини, який є єдиним. Єдність душі та тіла є необхідний зв'язок («схесіс»), що створює єдину людину, аналогічний до того зв'язку, що єднає ангельський та чуттєвий світи в єдиний космос. Але оскільки індивідуальна душа не лише зв'язана з тілом, але й індивідуалізує його, цей зв'язок душі і тіла є суттєво необхідним. Людина не є душею без тіла, ні тілом без душі, а саме єдністю душі і тіла. Тіло і душа виникають одночасно як частини однієї людини. Тіло і душа не існують самостійно без зв'язку. А тому розрив єдності душі та тіла – смерть є станом неналежним, станом,

який порушує суттєву єдність людини і який повинен завершитися єднанням душі та тіла, що називається воскресінням.

Розрив душі та тіла є станом неприродним, що виникає в трагічній історії людського світу. Світу людини притаманна історія, що є частиною історії загальносвітової, але якісно від неї різниться як саме людська історія.

Виникнення букви Писання

За Максимом, букву Писання творить Бог, але за допомогою людини та з використанням матеріалів «світу людини»: адже при написання книг Біблії використовувалися розум, почуття, творчість людей. Люди допомагають Богу в створенні Писання, але Бог є істинним автором його.

Буква Писання виникає «раптом», коли Мойсей за повелінням Бога записує Його одкровення в вигляді П'ятикнижжя. Після цього книги Писання створюються Богом за співпрацею пророків та апостолів. Творення кожної книги і кожної частини книги, кожного слова і символу є ділом Божих енергій, що надихають розумну душу на творчий вираз осягнутого одкровення.

Таким чином, буква Писання має власну історію. Буква Писання є історично змінною і може навіть загинути, але смисл є «безсмертним», вічним.

Під буквою Писання Максим розуміє текст – від власне слів і речень до цілих історій³. Є основні види букв-символів: історії, імена, числа. Кожен з видів «букв» Писання має своє значення: головними символами смислів є історії, допоміжними – імена і числа. Як у розумної душі є головна частина і сила – «розсудок», так і у букви Писання – історія. У душі є допоміжні в порівнянні з «розсудком» сили – «афективність» і «бажання», що слугують для «збереження» досягнутого «розсудком». І у букви Писання є допоміжні в порівнянні з історіями частини – імена і числа, що слугують для підтвердження вираженого історіями.

Виникнення духу Писання

Світ духу Писання творить Сам Бог з нічого як особливий світ смислів, спрямованих до людини. Це єдина звістка-історія, яку Бог розповідає людині. Це історія про людину, про її взаємовідносини з Богом, про належний шлях людини до блаженного існування в єдності з Богом.

Світ смислу (або «духу») Писання Бог творить «раптом» – разом із створенням букви Писання через Моїсея. Бог є дійсним автором смислу Писання, як і букви Його [3, с. 136].

Кожен елемент духу Писання виникає «раптом» в наперед визначений час, разом із відповідною йому буквою Писання, але є безсмертним.

Дух Писання не є самими думками Бога. Думки Бога про смисли і букви Писання – це нестворені вічні думки Бога. Смисли Писання – це створені смисли, що є, однак вічними – існування яких продовжується Богом на безкінечність – аналогічно до існування ангелів і до існування душ людей [2, с. 167]. Треба особливо наголосити, що кожен персонаж або «історія» Писання є чимось більшим за значенням, ніж ті особистості та події, які були в реальній історії людського світу. Вони лише подібні, оскільки Бог мав на меті не передачу історичної реальності, а користь від світу Писання для єднання людини з Богом.

Світ духу Писання має власну історію, оскільки смисли виникали поступово, хоч кожен – «раптом», як аналогічно виникали і душі людей або ангели.

Якщо узагальнити, то за Максимом історії про патріархів символізують життя під природнім законом, книги пророків зображають Христа, а книги Нового завіту прообразно вказують на майбутнє життя. Але такий поділ є умовним, оскільки всі символи Писання вказують на зміст, а змістом є Христос як Боголюдина, Його містерія. Саме таким є інтегральний сенс усіх смислів Писання – звістка про втілення Логосу в людину, а не просто про Логос.

Виникнення єдності духу і букви Писання

Єдність духу і букви Писання задана Богом, але виникає в розумі людини, що пізнає Писання. Виникає «раптом», коли людина робить розумом «стрибок» від букви до духу Писання.

Єдиний світ Писання має власну історію. При пізнанні людиною спочатку пізнається буква Писання, потім вона «помирає» і людина пізнає чистий «дух», «смысл» Писання, а потім вже може «відновити» єдність смыслу і букви, коли бачить, як саме буква виражає смысл. Смысл Писання є подібним до думок Бога за своєю безмежністю, і кожен смысл містить в собі всі смисли Писання, а всі ці смисли відсилають до свого Творця, до мислення Бога. Адже кожен смысл Писання не лише суттєво пов'язаний з усіма іншими смислами, але й має їх у собі, оскільки є «періхоресис» смислів – кожен із смислів Писання перебуває в усіх інших, а вони всі – у ньому. Тому і кожна з букв або історій Писання відсилає не лише до свого смыслу, але й до всіх інших, і до Творця всіх смислів, – до мислення-воління Бога.

Як тіло людини служить для виразу багатьох сил і моментів душі, так і буква Писання служить для вираження багатьох моментів смыслу Писання.

І смысл, і буква Писання створенні згідно з думками Бога про них, і обидва є виразом цих думок. Не можна сказати, що буква Писання вира-

жає смисл, а останній є виразом ідеї Бога. І буква, і смисл виражають ідеї Бога, але в різний спосіб, в залежності від «матерії» світів.

Виникнення храму Церкви

Храм творить Бог, але за допомогою людини та з використанням матеріалів чуттєвого та людського світів. Храм створюється поступово, але стає власне храмом «раптом» – в момент освячення, коли він стає місцем особливої приступності енергій Бога.

Храм має власну історію. Кожен храм є аналогом до скінії, аналогом храму Соломона, є образом космосу, образом людини.

Храм має частини, оскільки складається з вітаря – місця священнодійства кліру – та наосу – основного приміщення для віруючих. В часи Максима катехумени вже не складали окремої групи присутніх в храмі, а тому символіка нартексу, спеціального приміщення для них – не розглядається.

Виникнення літургійного зібрання Церкви

Літургійне зібрання Церкви виникає шляхом перетворення людей, їх дій, матерії всесвіту. Виникає «раптом», коли архієрей звершує початок зібрання.

Літургія має власну історію, оскільки літургія в храмі проходить три якісно різні стадії: молитви входу до храму з читанням із Старого заповіту, літургія Слова з читанням Євангелія, літургія вірних з перетворенням хліба і вина і причастям.

Виникнення єдності літургійного зібрання та храму Церкви

Єдність літургійного зібрання та храму Церкви твориться Богом через сходження благодаті, здійснення Богом повного причастя людей в храмі до Себе.

Ця єдність має власну історію: вона виникає «раптом» в момент входу архієрея з церковним зібранням до храму, а повністю звершується під час анафори, коли хліб і вино перетворюються в тіло і кров Боголюдини, а весь храм стає олтарем і «небом».

Виникнення єдності всіх створених світів. Єдність всіх світів як основа і структура відносин любові та причетності до Бога

Бог створює світ Своє безмежною силою, і ця безмежна сила покладає: з одного боку – розрізнення між Собою та світом, з іншого – зв'язок світу з Собою як Причиною та Основою; з одного боку – розрізнення ро-

дового, видового та індивідуального, з іншого – зв'язок всього через гармонійне промислительне поєднання. Божа діяльність, з одного боку, зберігає різноманіття родового, видового та індивідуального, з іншого – спрямовує до вищого єднання [4, с.157]. Всі причинності, породжені Богом, природно узгоджуються між собою Богом, оскільки є природними частинами єдиної думки-воліття Бога про світ.

Бог є не лише Безосновною Основою світу. Думка Бога про світ, його енергія є останнім зв'язком усього. Це єднання всього із збереженням ідентичності всього є структурою того, що на мові поетів, пророків і філософів називається любов'ю.

Єдиний всезагальний світ має власну історію – історію розрізень без розділень та єднань без злиття.

Всі єдності світів знаходять своє завершення в літургії. Можна з легкістю реконструювати, яким чином за Максимом відбувається возз'єднання всіх світів у всеєдність. Посеред чуттєвого світу стоїть створений Богом і людиною світ – храм. В олтарі цього храму обов'язково присутні ангели, а отже тут присутній і ангельський світ. До храму заходить церковне зібрання, що складається з людей. Тобто до храму приходять людський світ – і душа, і тіло. В храм приноситься ще один світ: Писання читається як буква і під час читання споглядаються смисли Писання. На час анафори всі світи сконцентровані в храмі, і залишається невиконаним лише завдання об'єднання єдиної створеної реальності з Богом. Це останнє єднання виконується Самим Богом під час літургійного перетворення і причастя.

Виникнення світів є результатом діяльності Бога. Життя світів та їх єдність створюються причетністю до Бога.

Світи не просто пристосовані до існування людини, але або є самою людиною, або є світами її життя. Чуттєвий світ є світом її практичної діяльності, душа та Святе Писання є світами її розумного споглядального життя, літургія в своєму символізмі об'єднує дію та споглядання. Для Максима значимим є не те, що чуттєвий світ пристосований для існування тіла людини, але те, що всі світи є «простором» для розумного життя людини, життя особистості.

Індивідуалізація загального в створених світах

В створених світах існують власне індивіди: людські та ангельські особистості; конкретні предмети, рослини, тварини; конкретні слова, історії та смисли Писання; конкретні храмові символи та конкретні літургійні дії.

Загальне саме по собі не існує. Існує лише індивідуальне. Аристотель стверджував, що загальне, видове існує лише в індивідах. Для Максима це «існування в» індивідуальному і є єдиною формою існування загаль-

ного. Але як може загальне існувати в індивідах? Лише в якості загальних властивостей, здібностей, сил. Наприклад, всі люди мають властивості розумності, свободи, тілесності. В індивідах не існує «загальна людина», а індивідам притаманні загальнолюдські властивості. Суттєві властивості є моментами сутності як загальної властивості, загальної здібності, сили. Наприклад, для індивідів Петра чи Івана їх сутність – це властивість-здібність-сила «бути людиною». Це не присутня в індивіді можливість, а саме належна індивіду сила бути людиною. Сила, яку можна інтерпретувати як можливість лише тому, що індивід може або реалізувати її повні, або мінімально – лише в цьому відношенні сила є свого роду можливістю. Загальна сутність-сила має своїми моментами окремі властивості-сили. «Бути людиною» або «людяність» містить в собі «розумність», «вільність», «тілесність».

Ідея Бога про сутність того чи іншого виду є ідеєю про ту чи іншу загальну силу, що буде реалізовуватися в індивідах цього виду. І ця загальна сила конкретизується в загальних силах-властивостях. Ідея створеної сутності як загального є відразу ж ідеєю виникнення у всіх індивідах цього виду загальних властивостей-сил. Ці властивості єднаються в одну властивість-силу-сутність, що реалізується у всіх індивідах і саме так – у реалізації – існує. Ідея загальної сутності як сили відразу ж задає і ідеал повного здійснення сили-сутності. Повнота створеного – це повнота сил, повнота даності сил та повнота заданості цими силами життя індивідів.

Ідея сили сама не є силою. Ідея належить до Божого буття, є енергією, дією-думкою Бога. Як ідея є лише задумом створеного, а не сутністю створеного, так і сила є створеною, хоч і згідно із задумом. Таким чином, динамічність створеного є самостійною відносно Бога, хоча й замислюється Ним.

Сила бути собою за власною сутністю, наприклад, сила бути людиною, проявляється в прагненні бути самим собою. Це прагнення і до самозбереження, і до відповідних сутності дій. Таке прагнення Максим за Проклом та Псевдо-Діонісієм називає терміном «ефесіс». «Ефесіс» є загальне прагнення сутності-сили, а тому лежить в основі конкретних сил-властивостей. Так, в людині це прагнення лежить в основі волі, розумності, душевної та тілесної вітальностей як основних властивостей людської сутності (сили «бути людиною»). Оскільки все створене існує в причетності до Бога-Буття, то прагнення сил-сутностей до (збереження) свого буття виявляється і прагненням до (збереження) єдності з Богом.

У Прокла «ефесіс» – це прагнення всього до Блага-Єдиного, яке є джерелом і ціллю буття Всього. Оскільки вже Розум та Душа не мають повноти (надбуттєвої) Блага-Єдиного, то вони мають природне для себе прагнення-«ефесіс» до Нього. Тим більше таке прагнення мають всі інші реальності. Для Максима в Богові як Сутність, так і Три Іпостасі, і Вла-

стивості, і Дії є власне Буттям, а тому в Самому Богові не має «причетності» чогось «нижчого» до чогось «вищого». Лише створене «інше» не має Буття, а є саме причетним до Буття, а тому Буття і є для створеного іншого Благом, до якого наявне прагнення-«ефесіс».

Історико-філософські висновки

В космогенезисі Максима визначальними є: теорія створеного як існуючого в причетності до Бога, антропоцентризм, телеологія, що передбачає існування (і пристосованість) всіх світів для розумних істот (людини та ангелів), які покликані до обожнення.

Метод розрізень без розділень, єдностей без злиття вказує на неоплатонізм Максима, а виникнення як диво створення з нічого – на ортодоксальне християнство.

Наявність системи з восьми світів, їх єдності в чотирьох більш загальних світах та в одному найзагальнішому світі – вказує на неоплатонічний характер мислення Максима.

Всі світи мають власні історії, і наші подальші дослідження можуть стосуватися вивчення розвитку різноманітних створених світів. Проблема розвитку є такою ж самостійною та значимою, а отже – потребує окремого дослідження.

Важливими для історії філософії є не лише аналогії до Максимового вчення про світи, які можна знайти в античній філософії. Традиція християнського неоплатонізму, так яскраво виражена Максимом, виділяла ряд світів та вчила про покликання людини до літургії – як діяльності природного для людини посередництва між всіма світами та між об'єднаними світами і Богом. Такі ідеї оригінально відобразилися, на нашу думку, в філософії Григорія Сковороди. Якщо взяти за відправну точку вчення Максима Сповідника про чотири світи, то три з них тожні «світам» Сковороди, а четвертий – Церква є додатковим світом, не зазначеним у Сковороди. Цікаво, що світи у Максима як і Сковороди, розпадаються на дві власні сторони, але вища з них не є Богом, як у Сковороди, а є самостійним світом. Тенденція до отожднення ангельського світу, душі людини, духу Писання з Богом виникає у залежного від Максима Еріугени та розвивається в німецькій містиці. Така тенденція відповідає і досвіту античної філософії. Але сама грецька патристика була вільна від отожднення «ідеальних світів» з Богом. На відміну від Григорія Сковороди, Максим чітко розрізняє «ідеальні світи» та Бога, не ототожнює ці світи – «невидимі природи» з Богом. Цілком можливо, що вчення Сковороди про три світи виникло під впливом «Містагогії» Максима Сповідника, але було інтерпретовано Сковородою самостійно, в дусі античного ідеалізму та європейської містики.

СКОРОЧЕННЯ

PG – Patrologiae cursus completus / Accurante J.-P. Migne. Series graeca. Parisiis, 1857–1866. Т. 1–161.

ПРИМІТКИ

¹ – Про це в нашій статті: «Актуальність історико-філософських досліджень біографії та творчості Максима Сповідника», що виходить друком в журналі «Практична філософія» № 1 за 2006 р.

² – Amb. XXXVI (V, 32).

³ – Звичне значення для епохи Максима. Див.: Античные теории языка и стиля. Под ред. О. М. Фрейденберг. М.-Л. 1936, с. 117.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Дионисий Ареопагит.** О божественных именах. О мистическом богословии / *Дионисий Ареопагит.* – СПб.: Глаголь, 1995. – 378 стр. – ISBN 5-85381-054-5.
2. **Максим Исповедник.** Творения / Максим Исповедник. – М.: Мартис, 1993. Т.1. – 346 с. – ISBN 5-7248-0016-0.
3. **Максим Исповедник.** Творения / Максим Исповедник. – М.: Мартис, 1993. Т.2. – 283 с. – ISBN 5-7248-0016-0.
4. **Alexander Golitzin.** Et introibo ad altare Dei. The mystagogy of Dionisius Areopagita, with special reference to its predecessors in the eastern Christian tradition / Alexander Golitzin – Thessalonike, 1994.
5. **Karayiannis V.** Maxime le Confesseur. Essence et énergies de Dieu. / V. Karayiannis – Paris, 1993. – 489 p. – ISBN 2-7010-1272-4